

М.С. Ноғайбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: nmskaz1129@gmail.com

ҚАРАДАЛА АЙМАҒЫНЫҢ ТАРИХИ ТОПОНИМИКАСЫ

Мақала Қарадала өңірінің тарихи топонимикасының мәселелеріне арналған. Қарадала аймағы Алматы облысының оңтүстік-шығыс бөлігінде Іле Алтауының етегінде Кетпен-Ұзынқара тау жоталары мен Іле өзені аумағындағы ойлы-қыратты жазық далалық аймақ. Қарадала топонимі негізінен халық жадында сақталған атау. Оңтүстігінде Кетпен (Ұзынқара, Үйсін) тауы, батысында әлемге әйгілі Шарын шатқалы орналасса, солтүстігі – адырлы-төбелі жазық. Жетісудың солтүстік-шығыс бөлігіне жататын Қарадала аймағы қазіргі Алматы облысы Ұйғыр ауданының аумағын қамтиды.

Зерттеудің методологиялық ұстанымдары өткенді мұралану тәжірибесін тарихи талдау арқылы тарихи ландшафттың мәдени мұрасын осы жердің бірегейлігін жеткізуші (*genius loci*) ретінде қарастыруға негізделеді. Мақаланың негізгі материалдарын ортағасырлық жазба деректер, жаңа заман дәуіріндегі картографиялық мәліметтер мен саяхатшылардың жолжазбалары, сонымен қатар автордың далалық материалдары құрайды. Аймақтағы Шонжы, Дардамты, Добын, Шарын, Кетпен, Сүмбе, Ават және т.б. топонимдердің қалыптасуын талдай отырып, этносаяси үдерістердің ерекшеліктеріне назар аударылады.

Нақты бір микроаймақтың тарихи топонимикасын талдау негізінде Қазақ халқының этникалық тарихының мәселелері, Қазақ хандығының оңтүстік-шығыс аймағының шекарасы, этникалық аумағының қалыптасуы, аймақтың этникалық құрамының өзгеруінің мәселелеріне назар аударылады.

Түйін сөздер: тарихи топонимика, микротопонимдер, Қарадала, Іле аймағы, Шонжы.

M.S. Nogaiybayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: nmskaz1129@gmail.com

Historical toponymics of the karadaly region

The article is devoted to the issues of historical toponyms in the Karadala region. The toponym “Karadala” is a name that preserved in the collective memory of the local population. To the south lies Mount Ketpen (also known as Uzunkara, Wusun), to the west – Charyn Canyon, to the north – a hilly plain. Karadala, as part of northeastern Zhetysay, encompasses the territory of the present-day Uyghur District of Almaty Region.

The methodological principles of the study are based on viewing the cultural heritage of the historical landscape as a bearer of the uniqueness of a place through historical analysis. The sources for the article include medieval written records, cartographic materials, travelers’ notes and diaries, and the author’s own fieldwork.

The study analyzes the formation of toponyms such as Shonzhy, Dardamty, Dobyn, Charyn, Ketpen, Sumbe, Avat, and others. Based on the analysis of historical toponyms, the article explores issues of the ethnic history of the Kazakhs, the formation of borders, ethnic territories of the southeastern region of the Kazakh Khanate, and changes in the region’s ethnic composition.

Keywords: historical toponyms, microtoponyms, Karadala, Ili Valley, Shonzhy.

М.С. Ногайбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: nmskaz1129@gmail.com

Историческая топонимика региона Карадала

Статья посвящена проблемам исторической топонимики региона Карадала. Карадала – это степной регион в юго-восточной части Алматинской области, у подножия Заилийского Алатау, в горном хребте Кетпен-Узункара и на реке Или. Топоним Карадала – название, сохранившееся преимущественно в народной памяти. На юге расположена гора Кетпен (Узункара, Уйсун), на западе – всемирно известное Чарынское ущелье, на севере – холмистая равнина. Карадала, вхо-

дәйісін в состав северо-восточного Жетысу, охватывает территорию современного Уйгурского района Алматинской области.

Методологические принципы исследования основаны на рассмотрении культурного наследия исторического ландшафта как носителя уникальности данного места (*genius loci*) через исторический анализ наследия прошлого. Основными материалами статьи являются средневековые письменные источники, картографические данные, записи и дневники путешественников, а также полевые устные материалы автора. Анализируется формирование топонимов региона, таких как Чунджа, Дардамты, Добын, Чарын, Кетпен, Сумбе, Ават и др. На основе анализа исторической топонимики конкретного микрорегиона рассматриваются вопросы этнической истории казахского народа, формирование границ и этнической территории юго-восточного региона Казахского ханства, изменения в этническом составе региона.

Ключевые слова: историческая топонимика, микротопонимы, Карадала, Илийский край, Чунджа.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы тарих ғылымының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – қоғамдық сананы жаңғыру мен ұлттық бірегейлік және қоғамдық келісімді нығайтуға қатысты мәселелерді шешудің ғылыми негіздерін дайындау болып табылады. Топонимдер елдің мәдени мұрасының бір бөлігін құрайды. Осы орайда аймақтық тарихи топонимикалық зерттеулер негізінде қазақ халқының этносаяси тарихының мәселелерін зерттеудің маңызы зор. Себебі, тарихи-географиялық бағыттағы пәнаралық негіздегі мұндай зерттеулер түйіні шешілмеген көптеген жағдайларды анықтауға көмек бере алады. Мәселен, ұсынылып отырған мақалада қазақ халқының этникалық тарихының мәселелері нақты бір микрораймақтың тарихи топонимикасын талдау негізінде талданады. Осылайша, жалқы мәселеден қазақ хандығының оңтүстік-шығыс аймағының шекарасы мен этникалық аумағының қалыптасуы, аталған аймақтың этникалық құрамының өзгеруі туралы жалпы мәселелерге қатысты қортынды жасауға қол жеткіземіз. Зерттеудің географиялық шеңбері солтүстік-шығыс Жетісу аймағына жататын қазіргі Алматы облысы Ұйғыр ауданының аумағын қамтиды. Ауданның батысы Еңбекшіқазақ ауданымен шектесетін тұсында аласа келген Бұғыты таулары, Сөгеті жазығы, оңтүстік-батысында Торғайғыр тауларымен шектелген. Көтеріңкі келген оңтүстік бөлігін батыстан шығысқа қарай созылған Кетпен (Ұзынқара немесе Үйсін) тау жотасы алып жатыр. Қазіргі таңда аудан аумағы осы аймақтан шыққан жергілікті халық арасында Қарадала өңірі деген атпен де белгілі. Осылайша Қарадала өңірі Жетісу мен Іленің қақ ортасында жатқан ойлы-қыратты жазық дала. Оңтүстігінде – Үйсін тауы бар. Батысында – әлемге әйгілі Шарын шатқалы орналасқан. Солтүстігі – адыр-

лы-төбелі жазық. Қарадаланың қақ ортасын Іле дариясы кесіп өтеді.

Сондықтан мақалада шартты түрде Қарадала өңірінің тарихи топонимикасының қалыптасуын қарастыра отырып, аймақтағы этносаяси, этномәдени үдерістер талданады. Мәселені зерттеу барысында туған жер концепті, тұрақты көші қон жолдарының бағыттарын маркерлеу, сакральді география, этнотопонимдердің қалыптасу тарихына баса назар аударылады.

Талқылау

Қарадала аймағының тарихи топонимикасы толық кешенді зерттеу тақырыбы ретінде зерттелмеген. Дегенмен, аймақтың тарихи топонимикасына, тарихи географиясы мен этносаяси үдерістердің барысына қатысты зерттеулер бар. Алғашқы маңызды зерттеулер ретінде Ш. Уалихановтың еңбектерін атауға болды. Ш. Уалиханов Семейден Қоқан иеліктеріне дейінгі маршруттардың бірінде Жетісу арқылы Құлжа қаласына баратын жолды сипаттайды. Бұл жолдың қырғыздарға баратын бір бөлігі Қарадала арқылы өткенін көреміз. Ілден Сарыбұлақ тоғайы, одан әрі Сөгеті тауларынан Торғайғыр тауларына дейінгі, Шарыннан Ақтоғайға дейінгі жолды басып өткен (Валиханов, 1985, 179; 331). Ш. Уалихановтың аймақ топономикасына қатысты мәліметтері Верный бекінісінен Турфан, Ақсу, Қашқар, Жаркент, Хотанға дейінгі керуен жолдарын сипаттағанда да кездеседі (Валиханов, 1985а: 87).

Арнайы топонимикалық зерттеулерің ішінде белгілі ғалым Т.Жанұзақовтың (Т.Жанұзақ) ұзақ жылдар бойы этнопопонимика, топонимдердің этимологиясы, жалпы қазақ ономастикасының мәселелеріне арналған еңбектері аймақ топонимикасын зерттеуде маңызды орын алады (Джанұзақов, 1982; Жанұзақ, 2010; *Жанұзақ*,

2021). Белгілі археолог ғалым К.Байпаков бастаған ғалымдар солтүстік-шығыс Жетісуға арналған зерттеулерінде аймақтың тарихи топонимикасына тоқталған (Байпаков, 2005:13-15). Бірақ, ол тек жалпылама сипаттау түрінде жазылған. Аймақ топонимдерін нақты қарастырған еңбектердің бірі Қазақстанның тарихи топонимикасына арналған қысқа энциклопедиялық басылым. Мұнда аймақтағы Сүмбе, Шарын, Сарытоғай, Іле, Бұғыты топонимдері жеке талданған (Краткий энциклопедический словарь, 2014). Аймақ топонимикасының жекелеген мәселелері, соның ішінде Шонжы атауы туралы зерттеулер қатарында Ә. Шашаев (Шашаев, 2024), Ж. Ошанның (Ошан, 2024) арнайы жарияланымдарын атап өтуге болады. Мәселенің екінші қыры аймақтың этносаяси, тарихи-мәдени тарихының көптеген мәселеріне қатысты тарихи, археологиялық зерттеулердің басым бөлігі негізінен Жетісу тарихы шеңберінде зерттелгені белгілі. Бұл зерттеулердің тамаша бай тарихнамалық дәстүрін талдау мақала мақсатына кірмейді. Сондықтан, тақырыпқа қатысты жекелеген зерттеу еңбектері мақала барысында талданады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың негізгі материалдарын аталған аймаққа қатысты ортағасырлық жазба деректер, жаңа заман дәуіріндегі картографиялық мәліметтері мен саяхатшылардың жолжазбалары, ауызша деректер құрайды. Аймақтың тарихи топонимикасына қатысты жазба деректердің үлкен тобы ортағасырлық Жетісу тарихына қатысты Мұхамед Хайдар Дулати, Шараф ад-дин Йезди және т.б. авторлардың танымал еңбектерінен тұрады (Дулати, 2013; МИКХ, 1969; МИКК, 1973). Тақырыпқа қатысты маңызды дерек көздерінің бірі 1716-1733 жылдары жоңғар тұтқынында болған швед офицері Густав Ренаттың әйгілі Жоңғария картасы. Бұл карта ғылымда алғашқы кезеңде «жоғалған дерек көзі ретінде» айтылып жүрді. Бірақ, 1879 жылы Стокгольм корольдік кітапханасынан картаның 1738 жылы жасалған көшірмесі табылды. Бұл карта осы кезеңдегі Орыс императорлық географиялық қоғамына беріліп, ол 1881 жылы А.И. Макшеевтің зерттеуімен басылып шықты (Макшеев, 1881). Қазіргі таңда картаның түпнұсқасы Швецияның Уппсаль университеті кітапханасында сақтаулы. А.И. Макшеев бұл еңбекті сол кезеңдегі атақты картографиялық материалдар, атап айтқанда Д'Анвильдің атласы, Ю. Клапрот шығарған Ор-

талық Азия картасы және басқа да орыс зерттеушілерінің еңбектерімен салыстыра келе, Ренат картасының, әсіресе Жоңғария мен Шығыс Түркістан аймағы үшін маңызды дағалдарға толы екендігін атап өтеді (Макшеев, 1881: 10-13). Мақалада Ренат картасының біз қарастырып отырған аймаққа қатысты мәліметтеріне баса назар аударылды. Карта мәліметтерінің ерекшелігі ретінде Текес өзенінің сол саласы болып келетін Сүмбе өзенінің жергілікті атауы – Албан, Албан-Шибир (Шыбыл?) өзені болғанына қазақстандық зерттеуші И. Ерофеева назар аударған еді (Краткий энциклопедический словарь, 2014: 363-365). Ал, картаның Қарадала өңірі топонимикасына қатысты басқа мәліметтері әлі талданбаған. Картада Қорғастан (Хоргос) төмен Ілеге қарай, бірақ оған жетпей ағатын Sesige – Чижинь Шежім, Schisichan – Usuck – Өсек, Samul-Borohudzirь- Бурақожыр, Ілеге сол жағынан ағып келетін, бірақ біразы оған жетпейтін өзендер: Chainuck, Chonochoy, Soo, Nocha, Kedmi, Chagol, **Dormdatu**, **Dolontu**, Joltatu, Schancher, Sarangal, Tarick, Tamga, **Tomerlick** көрсетілген. Бұл өзен атауларының ешқайсысы бұған дейінгі Түркістан өлкесіне арналған орыс карталарына түспеген. Одан әрі сол Zarum-Чарынь, Silick-Шілік (Шелек), Koton-Kurtu-Күрті, осы соңғы екі өзен арасында Ілеген жетпейтін далалық өзендер Charo-Töröck, Кара-Турунь (Қаратұрық?), Turgen, Talgar, Almotu өзендері көрсетілген. Шарынның бастауы ретінде Gegen–Кегенді көруге болады (Макшеев, 1881: 19).

Келесі деректер тобы – орыс саяхатшыларының жол жазбаларында қазақ даласының ландшафты жақсы сипатталады. Ресейлік дипломатиялық миссия өкілдері, сауда керуендері өздері басып өткен жерлердің топонимикасына қатысты уникалды мәліметтер қалдырған. Олар таулар, тоғайлар мен өзендердің жергілікті атауларын атап өтеді. Бұл мәліметтер өз кезегінде тарихи-географиялық, тарихи топонимикалық зерттеулер үшін маңызды дерек көздері болып табылады (Путевые дневники и записки, 2012). Сонымен қатар Ресей империялық статистикалық комитетінің ресми деректері де маңызды (Статистика Росийской империй, 1895; Недзвецкий, 1913; МКЗ, 1912). Соның ішінде атақты П.П. Румянцевтің қазақтардың жер пайдалану бойынша статистикалық мәліметтерінің орны ерекше. Аталған еңбекте Жаркент уезінің табиғи-географиялық аумағын бірнеше бөліктерге бөлген. Біз қарастырып отырған Қарадала аймағы сол кездегі Жаркент уезіне кірген жерлердің

VII-VIII аумағы ретінде жан-жақты сипатталған. Ең маңыздысы Қарадала топонимі бірінші рет осы еңбекте аталады (МКЗ, 1912: 89-103). Қарадала аймағы Албан руларының, атап айтқанда Жарты, Шажа, Қанай, Еспер, Таңатар, Жақас, Қожбамбет, Қоңырбөрік, Қарақұл және т.б. тұрақты көктеуі мен күздеулері болған. Еңбекте Пияздық, Сарыбұлақ, Қаратұма, Қараирен, Күркілдек, Күлдікора, Кепебұлақ, Бактықұрай, Шилібастау, Доланалы, Добы басы және т.б. көптеген уникалды топонимикалық мәліметтер сақталған (МКЗ, 1912: 223-248)

Ауызша деректер тобының ішінде аймақ топонимикасына қатысты маңызды мәліметтер атақты Манас жырында кездеседі. Ш. Уалиханов 1853 жылы Ыстықкөл қырғыздары арасынан жазып алған Манас жырының «Көкенай ханның өлімі мен асы» туралы үзіндісінде Манастың Қозыбасынан қозғалған көш керуен жолындағы топонимдер сипатталады (Валиханов, 1985: 93). Ауызша деректердің келесі тобын автордың далалық материалдары құрайды. Олар 2023 жылы Алматы облысы әкімдігінің Қоғамдық даму орталығы ұйымдастырған Қарадала мен Кеген өңіріндегі «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты далалық экспедициясы барысы мен бұдан кейінгі жылдардағы далалық зерттеулері кезінде жинақталған материалдарынан тұрады. Бұл материалдар табиғи ландшафтар туралы халық жадында сақталған фольклорды мәліметтерін қамтиды.

Зерттеудің методологиялық ұстанымдары ретінде шет елдік ғалымдардың мәдени ландшафты тұрақты даму эгидасы негізінде жүргізіп отырған соңғы зерттеулеріндегі қоршаған ортаның геодизайні, өткенді мұралану тәжірбиесін тарихи талдауға негізделген тұжырымдары мен тарихи ландшафтың мәдени мұрасын осы жердің бірегейлігін жеткізуші (*genius loci*) ретінде қарастыру ұстанымына сүйенеміз (Balée, 1998; Cosgrove, 1988). Зерттеу барысында тарих ғылымының жалпы әдістері арқылы топонимикалық қабаттарды айқындай отырып, «бөтен этникалық ортадан» ауысқан топонимдер арқылы мәдениетаралық қарым-қатынас пен мәдениеттер интеграциясы, оның идеологиялық көзқарастар қалыптастырудағы мазмұнын талдауға да назар аударамыз.

Нәтижелер

Қарадала аймағы Алматы облысының оңтүстік-шығыс бөлігінде Іле Алтауының етегінде Кетпен-Ұзынқара тау жоталары мен Іле өзені

аумағындағы жазық аралығындағы аумақ. Қарадала топонимі негізінен халық жадында сақталған атау. Дегенмен орыс деректерінде, соның ішінде П.П. Румянцевтің қазақ халқының жер пайдалануы бойынша дайындаған статистикалық еңбегінде жиі аталады (МКЗ, 1912: 89-103). Аймақтың табиғи-географиялық сипаты өзіндік ерекшелікке ие. Кетпен тау жоталарының етегінен Ілеге қарай бірте-бірте тастақты, одан әрі шилі, құмды дала басталады. Сондықтан аумақты мекендеген қазақ рулары аймақты игерудің өзіндік ерекшелігін қалыптастырған. Жазда Кетпен, Сұңқар тауалары етегі мен атақты Қарқараны жайласа, күз-көктемде негізінен далалық аумақты пайдаланып, қыста Іле бойында қоныстанған. Бұғыты таулары мен Шарын арасын қазақтар «Қара тастақ» деп атаған (МКЗ, 1912: 101). Қарадала топонимі аумақтың жоғарыда аталған табиғи ерекшелігіне байланысты туындаған атау болуы керек. П.П. Румянцев аймақты сипаттай келе, жаз кезінде ол аумағы көз жетпейтіндей беті алаулап жатқан қара болып көрінетінін атап өтеді (МКЗ, 1912: 92). Жалпы, әр халықтың дүниетанымында түстік символика (color symbolism) ерекше орын алады. Түстерің мәні, геосимволикасы, соның ішінде топонимдердегі көрінісін түркі халықтарының танымындағы «қара» түсінің мағынасымен байланыстыра қарау қажет. А.Н. Кононов бойынша қара сөзінің бір мағынасы «дала, жер», екіншісі «үлкен, ірі, кең», «ұлы, күшті», «таза» деген мағына береді. Сонымен қатар қара сөзі кеңістікті бағдарлауда «солтүстік» бағытты да білдірген (Кононов, 1978: 161-167). Сондықтан Қарадала атауы көз жетпес кең нағыз дала деген мағына береді. Орыс деректерінде Қарадала топонимі «урочище» деп сипатталады. Бұл анықтаманың мағынасы халық арасында өзіндік табиғи ерекшеліктеріне сәйкес табиғи шекаралары белгіленген және белгілі атауға ие болатын жер бедері екендігін ескерсек Қарадала атауының мәні айқындала түседі.

Аймақ топонимдерін талдамас бұрын, оның жалпы тарихи даму ерекшеліктеріне тоқталсақ. Қарадала аймағы да ежелден елге қоныс болған құт мекен. Қазіргі таңда аймақтағы соңғы поленит кезеңіне жататын алғашқы адамдар қонысы табылып, археологиялық зерттеулер жүргізілуде (Namen, 2022). Аймақтың тарихи дамуы жалпы сақтар, үйсіндер мен түркілер, Шағатай ұлысы, Моғолстан, Қазақ хандығы, жоңғар шапқыншылығы мен отарлық кезеңдерін өткерді. К. Ақышев пен Г.А. Кушаев аймақтағы сақтар

мен үйсіндердің материалдық мәдениеттерін салыстырмалы талдау арқылы сақ пен үйсін мәдениеті этникалық туыстас тайпалардың бір мәдениетінің әр түрлі сатылары ғана екенін атап көрсетеді. Авторлар «Қытай деректеріндегі «се» тайпалары Герадоттың еңбегінегі «исседон» тайпалары, кейінірек қытай жылнамаларының «У-сунь» – Птоломейдің «исседонымен» бірдей болуы мүмкін. Шамасы, олар Ахеменидтердің сына жазуларынан «сака-тиграхауда» деген атпен белгілі тайпалар одағын құрған», дей келе, «демек, сақтар мен үйсіндер бір тайпалық одаққа кіргенін», «одан кейін үйсіндер V-VI ғғ. Түрік, Түргеш, қарлұқ мемлекеттерінің құрамында болғанын тұжырымдаған (Акишев, 1963: 4).

Аймақтың дамуы мен топонимикасының қалыптасуында ортағасырлар кезеңінде Жетісу жерінен өткен Жібек жолы маңызды орынды иеленді. Жібек жолы маңызды бірнеше тармақтан тұрды. Бір бағыт Талғар өзенінен солтүстік-шығысқа қарай Іле өзеннің өткеліне дейін барды, әрі қарай Жоңғар өңірінде Алакөл жағасына және одан Қытайға, ал екіншісі шығысқа Шілік арқылы Шарынға, одан әрі Іле өзенінің оң жағалауымен қазіргі Жаркент пен Қорғас арқылы Қытайға, тағы бір тармағы Шілік арқылы қазіргі Райымбекке (Нарынқол) арқылы Қытайға дейін жетті (Байпаков, 2002: 117-127; Байпаков, 2005:97-116). Отырықшы-егіншілік және қалалық, мәдениеттің қалыптасуының ірі ауданы болған Іле алқабында қалалық мәдениет те дамыды. Іле және Жоңғар Алатауының бөктерінде Талғар, Қаскелең, Көксу, Шелек, Қаратал, Лепсі өзендерінің аңғарларында ондаған қалалар мен ауылдар, солардың ішінде Талғар, Алматы, Сүмбе (Лабан-Албан), Шелек, Ақтам, Дунген, Сағабүйен, Антоновское, Көктума қалалары пайда болды (Байпаков, 2005:62).

Аталған ортағасырлық қалалардың бірі – Сүмбе немесе Лабан қаласы Қарадала аумағында орналасқан. Археологтар Іле аймағын мекендеген халықтардың ежелден қолмен суғару, жер өңдеу, егістікті баптау тәсілдерін жақсы меңгергендерін атап өтеді. Дегенмен, моңғол шапқыншылығы дәуірінен кейін аймақтағы қалалық мәдениеттің құлдырауына қарамастан, аймақтың табиғи-географиялық ерекшеліктеріне байланысты егіншілік, бау-бақша, шабындық, қолмен суғару жүйесі мүлде жойылып кетті деуге болмайды. Тарихи деректерде, соның ішінде қазақтардың жерді пайдалануы туралы Ресейдің статистикалық материалдарында қазақтардың егіншілік аумақтары, шабындықтары, еккен дәні

дақылдарының түрлері, жерді қолмен суғаруға пайдаланған арықтары, олардың нақты атаулары көрсетілген. Мәселен, Кепебұлақ өзенінен Малыбай тоған, Мұзарт тоған, Пияздықтан Жанқора, Көтерме тоған, Пияздық тоған, Қырғызсайдан Кезек тоған, Сарыбұлақ бастаудан Сарыбұлақ тоған, Шошанайдан Ақтоған, Темірліктен Қосмола тоған, Шарынан Мойын тоған, Қарабүйен, Ескі тоған, Аяққарағаш, Тастықарадан тартылған Жартоған және тағы басқа тоғандардың атауларынан тұратын микротопонимдер сақталған (МКЗ, 1912: 172-173).

Аймақтың тарихи дамуының тұтас бір кезеңін Қазақ хандығы дәуіріндегі жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес кезеңін құрайды. Жалпы жоңғарлардың негізгі шапқыншылықтары Жетісу өлкесіне қарсы бағытталғаны белгілі. Себебі, Жетісудың шұрайлы қоныстарын басып алудың әскери-стратегиялық маңызы зор болы. Өлкені бұдан кейінгі қазақ даласына жасалатын жаулап алу соғыстарының негізгі тірегіне айналдыруды мақсат етті. Сондықтан да Қазақ хандығының құрылуы қарсаңының өзінде қалмақтардың Жетісуды басып алуға деген әрекеттері белсенді бола түскен еді. Мұхамед Хайдар Дулати 1426 жылы билікке қол жеткізген моғол билеушісі Уәйіс хан кезінде Жетісуға ойраттардың (қалмақтардың) шапқыншылығы жиілей түскенін атап өтеді. Мұхаммед Хайдар Дулати ел аузындағы әңгімелерге сүйене отырып, ханның қалмақтармен алпыс бір рет шайқасқанын жазады. Ол тек бір рет ғана жеңіп шыққан, одан басқаларында жеңіліске ұшыраған (Дулати, 2003: 100). Дегенмен, бұл кезеңде қалмақтар Жетісу жеріне тереңдеп ене алмаған (Пищулина, 1977:114). Сондықтан, ежелден Жетісуды жайлаған қазақ ру-тайпалары қалмақтармен үнемі күресіп отырды.

Жетісу жерін жайлаған сарыүйсіндер, дулаттар, шапыраштылар, ыстылар, жалайырлар, қаңлылар, суандармен бірге албандар да бұл өлкенің оңтүстік-шығыс жағын алып, Іле өзенінің оң және сол жағалауын тұтас біртұтас мекендеді. Мұндағы өзендердің құнарлы алқаптары, тау өзендерінің шатқалдары мен аса биік тау шабындықтары олардың мал мен жанға жайлы ата қоныстары еді. ХҮІІ ғ. 30-шы жылдары бір орталыққа бағынған Жоңғар хандығы құрылған кезден бастап жоңғарлардың жаулап алу соғыстары қарқынды әрі мақсатты түрде жүре бастады. В.З Галиев жалпы жоңғарлардың біртұтас мемлекеті қазақтардан әскери басымдық танытты, бірақ дәл осы кезеңде басқыншылыққа қарсылықты ұйымдастырудың жаңа түрі – қазақ және

қырғыз әскерлерінің коалициясын құруға әкелгенін, яғни азаттық жолындағы халық күресінің маңызы артқанын атап өтеді (Галиев, 2007: 7). XVIII ғасырдың 50-жылдарының ортасында Жетісудың шығыс бөлігі жоңғарлардан азат етілді. Құтты қоныс, ата жұрт жау қолында қалып, ел басына күн туған заманда аттары аңызға айналған Әлмерек баба, Шоған абыз, Жұман, Қожағұл, Сүйіндік сынды әділ билер, Хангелді, Түкеұлы Райымбек батыр, Рыскелді, Қалыбек, Төлесұлы Байсейіт, Диканбай Қажаланұлы, Малайсары, Оңқа, Мамай сияқты батырлар ерлік жолын жалғады. Аймақ топонимикасында жоңғар-ойрат кезеңімен байланысты Сүмбе, Дардамты, Добын, Шонжы және т.б. атаулар пайда болды.

Жоңғар хандығының құлауы мен Еділ қалмақтарының ауа көшуіне қатысты оқиғалардан кейінгі аймақтың тарихи даму жолында жаңа геосаяси күштер пайда болды. 1845-47 жылдары біз қарастырып отырған аймақты мекендеген албан, одан әрірек қоныстанған суандар Ресей билігін мойындады (Статистика Российской империй, 1895: 15). Жоңғар хандығын талқандағаннан кейін Іленің сол жағалауы Жаңа шекара ретінде Қытай билігіне өтсе де олар бұрыннан қалыптасқан дәстүр ойынша Іленің сол жағалауын да тұтас қоныстанып отыра берді. Ал, Қытай үкіметі өз кезегінде 1757 жылы Іле аймағын құрып, мұнда ішкі аймақтардан қылмыскерлері, Шығыс Түркістаннан тараншыларды жер аударды (МКЗ, 1912: 12). 1771 жылы Еділ бойынан қоныс аударған қалмақтар Іле бойына жылжып, олардың бір бөлігі Шарын-Шілік арасында тұрғаны да белгілі болған (Путевые дневники и записки, 2012: 48-49). Дегенмен, олар аймақта тұрақтай алмай шекара асып өтті. Оларды Циндер ықыласпен қабылдап, Іле провинциясына орналастырды (МКЗ, 1912: 12-13). Отандық тарихнамада дәл осы кезеңдегі Жетісудағы торғауыттар, яғни Еділ қалмақтарына қарсы күрес тарихы жеке зерттеуді талап ететін тақырып.

Ресей империялық статистикалық комитетінің ресми деректерінде 1867 жылы құрылған Жетісу облысының (Сергиополь, Қопал, Верный, Тоқмақ Ыстықкөл және Жаркент уездерінен тұрған) аумағын патшалық кезеңге дейін тек қазақ-қырғыздар ғана мекендегенін атап өтеді (Статистика Российской империй, 1895: 15). Бірақ осы кезеңнен бастап аймақтың этникалық құрамы өзгере бастайды. 1869 жылдан бастап орыс шаруалары көшіп келіп қоныстана бастады. Барлығы 28 станицалар мен селоларда орыс-казактар орналасты. Ал, басқа ұлттардан тараншылар,

сарттар дүнгендермен бірге 1882-83 жылдары Верный және Жаркент уездерінің аумақтарына қоныс аударды. Дүнгендер уезд аумақтарында шашырап қоныстанған. Сарттар Түркістан генерал-губернаторлығының басқа аймақтарынан, ал татарлар Ресейдің ішкі губерниялары мен Сібірден қоныс аударған (Статистика Российской империй, 1895: 20).

Осылайша Қарадала аймағында бірінші болып орыс-казак әскерлері, одан кейін орыс шаруалары, татарлар, ал Шығыс Түркістандағы оқиғалардан кейін, Ресей империясы мен Қытай шекарасы нақты белгіленген 1881 жылдан кейін тараншылар мен дүнгендер қоныс аударған. Қазіргі Қырғызсай ауылының орнында Подгорный атты және Шонжыда (Чунджа) орыс казактарының, Тастықара өзені бойында Богословное, Қаратұмада Петропавловское атты орыс шаруарының қоныстары пайда болды. Тиірмен, Ақтам, Қарақыстық, Ұзынтам, Добын, Қосағаш, Долайты, Дардамты, Сүнқар, Кетпен, үлкен Асаноқы мен кіші Асаноқы, Қалжат, Сарыбұлақта тараншылар қоныстанды. Дүнгендерден айырмашылығы тараншылар топ болып, тұтас ауылды құрап орналасты. Сонымен қатар, орыс-казак әскерлері Тастықара мен Шонжыны атты почта бекеті ретінде пайдаланды (МКЗ, 1912: 23-25).

Ал, бұрынан қыстау, күздеу мен жайлау ретінде пайдаланып жүрген аймақтары тарылғанына қарамастан қазақтар аймақты тұтас мекендеп отырды. Тіпті олар бұрынғы дәстүрлерімен Іленің оң жағалауындағы қоныстарына да көшіп жүре берді. 1885 жылы оларды патша әскері жазаға ұшыратып, Іленің оң жағалауына көшіп қонуға тиым салды. Дегенмен, бұл жағдай XX ғасыр басына дейін жалғаса бергені белгілі.

Осылайша аймақ топонимикасы бірнеше қабаттардан тұрады. Ежелгі, түркі дәуірі, ойрат-қалмақ кезеңі, ортарлау дәуірі мен кеңестік кезеңдерді қамтиды. Аймақта бұрмаланған, тарихи-мәдени дәуірлермен байланысы жоқ жасанды атаулар да пайда болды.

Шоншы (Чунджа). Аудан орталығы болып табылатын елді мекен атауы. Топонимді ғылыми тұрғыдан зерттеу ісі де тек соңғы жылдары ғана қолға алына бастаған. Ә. Шашаев Шонжы атауына қатысты бірнеше пікірлерді талдай келе, атау атақты Әлмерек абыздың (1658-1754 жж.) қолынан қаза тапқан қалмақ батырының есімі деген пікірлерді қуаттайды. Атаудың 1782 жылы қытай дерекерінде нақты кездесетіне назар аударады (Шашаев, 2024: 57-63). А.П. Горбунов Шонжы топонимін қазақ, қырғыз, ұйғыр тілдеріндегі

түбірі шоң – үлкен сөзінен шыққан, ал –жы қазақ тіліндегі жылау (рыдание, плач) жалғасқан атау болуы мүмкін деген де пікір білдірген. Автор мүмкін бұл топоним үлкен жылау (великое рыдание) деген мағынада аймақта орын алған бір тарихи оқиғамен, мәселен 1425 жылы Ұлықбектің осы жерде моғол ханы Шир-Мухаммедті жеңген оқиғамен байланысты болуы да мүмкін деген пікір білдірген (Горбунов, 2005:94). Автордың бұл пікіріне сүйенсек, мүмкін бұл оқиға халық жадында сақталған жоңғарға қарсы болған атақты Қарадала шайқасымен де байланысты болуы да мүмкін. Дегенмен, автор атаудың ойрат тілінен шыққан топоним болуын да жоққа шығармайды. Ж. Ошан қытай картографиялық материалдарын талдай келе, 1782 жылы Фу Хен жазған «Батыс өлкенің карталары мен сипаттамасы» атты еңбектің карталар бөлігінде Тянь-Шань тауының солтүстігі, Іленің батыс бөлігінің картасында Шонжының нақты орны көрсетілгенін атап өтеді (Ошан, 2024: 71). Оның Іледен (Құлжа) оңтүстік батысқа қарай 300 ли немесе 150 шақырып жерде орналасқаны көрсетілген. Сонымен қатар картада Темірлік, Кеген, Қарқара да аталған (Ошан, 2024:71).

Бұл атау ҚХР аумағындағы Іле қазақ ауданы аумағында да кездеседі. Үрімжінің шығыс солтүстігінде қазақтар шоғырланған Шонжы ауданы және Іле Қазақ облысының Нылқы ауданына қарасты Шонжы атты елді мекені бар. Осы орайда Шонжы атауының мағынасын анықтау маңызды. Осы мәселеге назар аударған Әлімғазы Дәулетхан Н. Базылханның аудармасына сүйене отырып, бұл атаудың мағынасын «Чонжы-Цонж» – қарауыл төбесі деген мағына беретін сөзбен байланыстырады (Дәулетхан, 2020). Ш.Уалихановтың еңбегінде де «Чончжу – қарауыл» деп берілген. Ол Чончжу-қарауыл арқылы Ташкентке барар жолды сипаттай келе, оның Чончжу атты қытай пикетінен басталып Шарын өзені Қаратұма, одан әрі Қарамола тоғайы, Сарыбұлақ бастауынан Шелек, Қаратұрықтан ары қарай кететін маршрутын көрсетеді (Валиханов, 1985:265). Ал, орыс деректерінен қазіргі Шонжы ауылының аймаққа орыс отарлаушылары келе бастағанда казак-орыс әскерлерінің қонысы (выселка) әрі атты әскері бар почта бекеті болғанын көреміз (МКЗ, 1912:25). Сондықтан ойраттардың қарауыл жасақтары (шағын әскери тобы – авт.) орналасқан мекенді кейінірек орыс-казак әскерлері де заңды түрде ары қарай пайдаланған деп түйіндеуге болады. Шонжының әскери стратегиялық нысан ретінде-

гі маңызын Сібір казактарының атаманы Г.Волошиннің 1771 жылы 21-шілдеде торғауыт Убашы мен қалмақ нояны Шереннің Шарын-Шелек арасында тұрғаны туралы хабарынан де байқауға болады (Путевые дневники и записки, 2012: 48-49). Шарын-Шелек арасы ежелден аймақты басып өткен әскерлердің жолында ерекше аталады (Қараңыз: Дулати, 2013: 147, 152, 160, 364; МИКК, 1973:131, 152, 166). Ал, қоныс аударылған тараншылар бұл жерде қоныстанбаған. Ұйғыр халқының арасындағы соңғы жылдары ауызша тараған «шоң жай» немесе үлкен ауыл, елді мекен деген сөзбен байланысты деген пікірлердің еш негізі жоқ. Сондықтан Шонжы топонимі көріп отырғанымыздай аймақта ұйғырлардың қоныс аударуына дейін болған атау. Жетісу жеріне біраз уақыт саяси үстемдіктерін орнатқан жоңғар хандығының ең күшейген жылдарында қоңтайшының Іле бойына өз ордасын тіккені белгілі. Сондықтан, бұл топонимнің қазіргі Қытай аумағындағы Іле бойында да кездесуін ескере отырып, бұл атау ойрат тіліндегі қарауыл төбе деген мағына беретін және әскери қарауыл орналасқан шағын мекеннің атауы ретінде пайда болған топоним деген пікірге тоқталамыз. Шонжының бас жағындағы Тоғызбұлақ қазақ руларының көктеуі болған.

Кетпен тауы (Кетмень). Дәл осындау атаумен елді мекен де бар. Таудың атауына байланысты көпшілік арасында «кетпен» – жерді, топырақты өңдеуге арналған құрал-сайманның атауына байланысты пайда болған деген жасанды пікір қалыптасқан. Шын мәнінде атаудың мағынасы тереңде жатыр. Кетпен атауын кезінде Е.Қойшыбаев «Кет шыңы», «Кет қорғаны», «Кет қақпасы» деген атаулармен мәндес деп көрсеткен (Қойшыбаев, 1985:134). Э.Мурзаев бұл атаудың түбірі «кет» сөзі ежелгі алтай тілдеріне жатады, себебі кад, када, кадар, хада, хад тұңғыс-маншжур тілінде «биік», «жартас», «шын» мағынасын береді деп түсіндіреді (Мурзаев, 1984, 240). IX ғасырдағы Махмұд Қашқаридің сөздігінде «какман ер» сөзінің мағынасы «көптеген қиындықтар мен сынақтардан өткен адам» дегенді білдірген. Сөздің түбірі көне түркі тілінде «как» немесе «какман» – сынақ деген мағына берген (Қашқари, 2005:445). Т. Жанұзақов «Атаудың алғашқы мағынасы Кадман, одан Катман, Кетман, кейінгі кезеңдерде Кетпен болып өзгерген, Өзбекстан топонимикасында да «Катманчопти», Байсын ауданында «Кетмантуба атауы да кездеседі дей келе, осылайша атаудың негізгі мағынасы «қат қабат биік таулар тізбегі»

деген мағынаға келеді. Атау осы аймақтың табиғи географиялық сипатына толық сәйкес» деп тұжырымдаған (Жанұзақов, 2010: 108). Кетпен тауын жергілікті халық Ұзынқара тауы деп ата-са, ол кейде Үйсін тауы деген атпен де белгілі. XIX ғасырдағы географиялық басылымдарда Ұзынтау деп те аталады (Горбунов, 2005:51). Кетпен тауының қазіргі ҚХР аумағындағы бөлігін Темірліктау деп те атайды. Шарын өзенінің оң саласы Темірлік өзені екені белгілі. М. Қашқаридің сөздігінде түркі тілінде темірді «тамур» деп атағаны белгілі (Қашқари, 2005: 344). Сондықтан, Кетпен атауы биік, қатты, жартас деген мағынасындағы ежелгі көне түркілік атау.

Ават. Елді мекен атауы және аймақтағы шығу тегі талас тудыратын атаулардың бірі. 2024 жылы Әзербайжан Республикасына барған іс-сапарымыз барысында топонимикалық атауларға қатысты жинақтаған материалдар ішінде Ават атауы ерекше назар аудартты. Бұл атау Әзербайжан аумағында Агдаш ауданында да кездеседі. Топоним этимологиясын талдауда парсының «Абад» – «абаттандырылған, гүлденген» деген сөзінен шыққан деген пікір басым болған. Сондықтан халық ішінде ават топонимі тек отырықшылармен байланысты деген біржақты пікір бар. Зерттеушілер парсы тілінегі «абад» сөзі жеке топоним атауы ретінде кездеспейді, ол тек атаудың екінші жартысы ретінде ғана, мәселен Неймотабад, Советабад, Кировабад деген түрінде кездеседі дей келе, 1809 жылғы құжатта ойконимнің жеке «Ават» түрінде кездесетініне назар аударған. Жергілікті халық та оны тек Ават деп атайды екен. Ават ойконимі Грузияда Ахалцих ауданында және Кавказда кездеседі. Осылайша зерттеушілер «ават» атауын ават атты түркі тайпасының атауымен байланысты этнотопоним деп санайды. Себебі XIX ғасырдың басында Карабах провинциясында афатли руы өмір сүрген. Афатли – аватлы сөзінің сәл өзгерген нұсқасы. Қазіргі таңда бұл жақта Афатлы атты үш ауыл бар (Гейбуллаев, 1986: 60). Осы арада Ават атауының негіз болып отырған ават руына келсек, ол қызғыздардың құрамында кездеседі. О.Каратаевтың зерттеулері бойынша бұл қырғыздың атақты ішкілік тайпасына кіретін рулардың бірі. Ежелгі тегі алтай-телеуттердің аба немесе моңғол тілінің ықпалымен +т көптік жалғауы жалғанған абат руы батыс Түрік қағанатының құрамындағы рулардың бірі ретінде белгілі болған. Құрамына аба руы кірген алтай-телеуттердің бүгінгі түркі халықтарымен, соның ішінде қырғыздар, қазақтармен этногентикалық

байланыстары дәлелденген (Каратаев, 2003:10). Мәселен, ават руы кіретін ішкілік тайпасы тарихи деректерде кейде бұлғашылар деген атпен де белгілі. Ал, бұлғашылар Моғолстан халқының негізін қалаған тайпалардың бірі болды. Белгілі шығыстанушы ғалым В.П. Юдин Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди», Шах Махмуд бен Мырза Фазыл Шорастың «Тарих», авторы белгісіз «Тарих-и Кашгар» еңбегіне, сондай-ақ Хафиз-и Абру, Шараф ад Дин Али Йезди, Низам ад-Дин Шами, Абд ар-Раззаки Самарканди сияқты ортағасырлық авторлардың шығармаларына сүйене отырып моғолдардың рулық-тайпалық құрамының керейт, қаңлы, арканут, сұлдыз, дулат, шорас, құрлауыт, қарлұқ, итаршы, қоншы, құсшы, байрын, қалушы, *бұлғашы*, арлат, барлас, дохтуй, йарки, ордабегі, меркіт, шунқаршы, нарын, *долан*, балықшы, татар тайпаларынан құралғандығын анықтаған (Юдин, 2001: 73-81). Моғол этносаяси қауымдастығы Қазақ хандығының құрылу қарсаңында қазақ халқының негізін қалаған ру-тайпалар болғаны белгілі. О. Қаратаев қызғыздардың ішіндегі ішкіліктердің құрамына найман, кесек, жоо кесек, тейит, қычак, бостон, қанды, қоңурат, бөксө, дөөлөс, чапкылдық, *ават*, кыдырша, орғу, нойгут руары кіретінін аап өтеді (Каратаев, 2003:10). Ішкілік руы қазақтарда да кездеседі (Джанұзақов, 1982: 169). Осылайша ават топонимі түркілерің ават руының атымен қалыптасқан атау екендігіне көз жеткіземіз. Оның Әзербайжан, Кафказ жерлеріне дейін таралуы түркі тайпаларының миграциясымен және ортақ этникалық үдерістермен тікелей байланысты.

Осылайша Ават топонимі – ават руының атына байланысты шыққан этнотопоним (Горбунов, 2005: 14). Жергілікті қазақтар Ават ауылын Баянқазақ деп атайды (АДМ, 2024). Ават ауылының Баянқазақ атауы орыс деректерінде де кездеседі (МКЗ, 1912: 23).

Шарын (Чарын). Бұл қазіргі кезеңде өзен мен оның бойында орналасқан коньон және осы атас елді мекеннің атауы. Коньон мен елді мекен атауы Шарын өзенінің атауымен байланысты пайда болған. Шарын өзені Кетпен тауларынан бастау алатын, Іле өзенінің Қазақстан аумағындағы ең ұзын әрі суы мол саласы. Өзеннің 80 шақырымға созылатын ауағы жеке жеке атаумен, мәселен, Ақтоғай, Мойынтоғай, Сарытоғай деп те аталды. Осылардың ішіндегі ең атақтасы Сарытоғай. Себебі мұнда әлемдегі ең сирек кездесетін ағаш түрі – шетен (ясень) ағашы өседі. Ағаштың атауына байланысты IX ғасырда Мах-

мүд Қашқари шынар ағашын йағмалар (түркі тапаларының бірі) «жарун» деп атайтындығын жазған (Кашгари, 2005: 390). Себебі шетен ағашы 300 жыл жасай алады және бұл кезеңде оның биіктігі 35 метрге жетеді, діңі өте жуан болады. Сырт келбетіне қарағанда ол шынар ағашынан аумайды. Сондықтан бұл өзеннің атауы ежелгі түркілердің «жарун» сөзінен шыққан деп санауға болады (Краткий энциклопедический словарь, 2014:440).

Тарихи деректерде Шарын атауы Чарун, Джарун, Жарун, деген атаулармен кездеседі (МИКХ, 1969, 121; Материалы, 1973. 131, 152, 166). Ортағасырлық автор Шараф ад-Дин Али Йезди Әмір Темірдің Жетісу жеріне жасаған жорықтарын егжей-тегжейлі сипаттаған. Мәселен, 1375 жылғы үшінші жорығы барысында Әмір Темір алдыңғы шепке ұлы Жаһангер мен Шейх Мұхаммед Байан Сұлдызды, Бахрам жалайырдың ұлы Әділ шахты жіберген. Олар Сайрамнан өтіп, Жарун деген жерге келеді. Осы жерден бір жетелікті (жете адамын – авт.) ұстап алып, одан Қамар ад-Дин мен оның әскері туралы мәліметтер алған (МИКК, 1973: 131). Дәл осы деректегі Жарун деген жердің атауын В. Бартольд Шарын (Чарын) деп аударған (Бартольд, 1963: 81). Абд ар-Раззак Самарқанди да осы оқиғаны қайталайды. Ол 1425-26 жылғы Мырза Ұлықбектің Моғолстанға жорығы туралы жазғанда да Шарын өзенін атап өтеді (МИКК, 1973:152, 166). Мұхаммед Хайдар Дулатидің еңбегінде де Шарын атауы жиі кездеседі (Дулати, 2003: 147,152,160,364).

Ал, ойрат жазбаларында бұл атау «Зари» деген атпен кездеседі. Буддизмнің Гелуг мектебінің негізін салушы, ойрат және қалмақ қайраткері, ағартушы, XVII ғасырдың ортасындағы Орталық Азияның көрнекті саяси қайраткері Атақты Зая Пандитаның (шамамен 1599 – 1662 ж. қыркүйек) өміріне арналған еңбекте оның хурэсі (хурэ – Зия пандитаның көшпелі сарайы) 1674 жылы Зари-Шарын өзені маңын қыстағаны айтылған (Раднабхадра, 1999: 93). Жоңғарлар қолына тұтқынға түскен, атақты Жоңғария картасын жасаған швед офицері Йоган Густав Ренататың картасында да өзен Зарун (Zarun) деп көрсетілген (Макшеев, 1881).

Ал, қазіргі Шарын ауылына келсек, ауыл тұрғындары өлке тарихына қатысты мынандай жайттады баяндайды: «Шарын өзенінің батыс бетіндегі Тастөбе деген жерден бастап, әрісі Қараиренге дейінгі қасиетті мекенді Албанның Жарты – Таңатардың Оразбай, Жаулыбай, Өте-

бай ұрпақтары мекендеген. Осы жердің тумасы белгілі қоғам қайраткері Сейдін Мұқаулы Са-таев бұрын «Қарағаш» деп аталған ауылда төраға болып сайланып, шаруашылық құрып, мектеп ашқан (Ауылдың орнында қалған үлкен зираттар мен шикі кірпішпен қаланған күмбездер кешегі күнге дейін сақталып келіп, орны көмескіленіп барады). Осы өңірдің жұрты балаларын сол Қарағаштағы жаңаша оқытатын білім ұясына жібереді. Ол жер осы күні «Қараирен» деп аталады. Қарағаш деп отырғанымыз сол әлемге әйгілі «ерен» ағашы. Картада «Деревянное озеро» деп көрсетілген. Қазіргі Шарын ауылының орны Шарын өзенінің соңғы арнасы еді. Шарын ауылының батыс жағын басып ағатын өзенді 1881-83 жылдары көшіп келіп қоныстанған тараншыл-дүнгендер Тасқарасу ауылымен өтетін арнаға біржола бұрып, үлкен бөгет-дамбы жасайды да, босаған арна орынына қоныстанады. Албанның Жарты тайпасының Таңатар ұрпақтарының отбасылары Бақатерек, Шұңқырқора-Басерен, Ақтеріскен, Қаратұма, Алтынбұлақ маңайын, ал, Солтангелді бабаның ұрпақтары Күркілдек аймағын сонау Шелектің шегарасына дейінгі жерге дейін атақоныс жасап келді» (АДМ, 2024).

Қазіргі Шарын ауылы маңындағы Қаратұма, Қараирен, Сарытоғой, Қызылжиде, Күркілдек, Ақтеріскен, Алтынбұлақ және т.б. жерлер Албанның Жарты руы аталарының тұрақты қыстау мекендері болған (МКЗ, 1912: 247-248). Бұл топонимдерің барлығы орыс деректерінде айқын көрсетілген. Ал, Ақтеріскен топонимі қырғыздың Манас жырында батырдың жолында кездеседі. Ол «Ілден өтіп **Ақтеріскенге** көтеріліп, аттарымның ер тоқымын алмай тынықтарып аламын» дейді (Валиханов, 1985: 93).

Сүмбе. Бұл топоним де өзеннің, елді мекеннің атауы ретінде сақталған. Сүмбе өзені солтүстік Тянь-Шаньның етегінде ағатын өзендер. Біреуі Текес өзенінің сол жақ саласы Кетпен-Ұзынқара тауларынан оңтүстікке қарай бастау алады да Шартас тауларынан ағып өтеді. Бұл қазіргі Райымбек ауданында, екіншісі Кетпеннің солтүстік батысынан бастау алып, Шошанай өзенінен шығысқа қарай ағып, Шонжы ауылының оңтүстігінде қарай жойылып кетеді. И. Ерофеева атаудың ресми басылым беттерінде моңғолдың «сумбер» – биік, бағаналы деген сөзінен шыққан, себебі биік бағаналы биіктіктен бастау алатын өзен деп түсіндірілуін дұрыс емес деп санайды. Автор атау ойраттың sūme (суме) сөзінен шыққаны туралы тұжырымдар жасаған (Краткий энциклопедический словарь, 2014: 363-

365). Ойраттың *süme* (суме) – темиңі «будда храмы» немесе «монастырь» (Раднабхадра, 1999: 75) дегенді білдіреді. И.Ерофеева бастаған ғалымдар 2008 жылы қазіргі Ұйғыр ауданы немесе Қарадала аумағындағы Сүмбе өзені аумағынан Ренаттың 1738 жылғы каратасында «талтер» (*talter*) деген белгімен көрсетілген Галдан-Цэрен салғызған будда монастырының үйіндісін тапты (Ерофеева, 2009:42). Жоңғарлар билігі тұсында еліміздің оңтүстік шығыс пен шығыс аймақтарында тұрғызылған осындай бірнеше сүмелер белгілі. Солардың бірі ретінде Ертіс бойынағы Ертіс сүмесін атап өтуге болады. Жетісуды жоңғарлардан азат еткеннен кейінгі кезеңде қазақ халқының тарихи жадында бұл аймақ «суме» орналасқан жер ретінде сақталып, бірте-бірте тілдің ыңғайымен Сүмбеге айналған (Краткий энциклопедический словарь, 2014: 364). Әріне, қазақ тілінің қорында «найзаның сүмбесі», «сүмбедей сұңғақ бойлы», «сүмбедей жараған арғымақ», «сүмбедей түзу тал», «сүмбедей сымбат...» деп келетін тұрақты тіркестер де бар.

Осы орайда жоңғарларға дейінгі кезеңдегі Сүмбе өзендерінің атауын іздестіру маңызды. Бұл бағыттағы басты дерек И.Г. Ренаттың Жоңғария картасы екені сөзсіз. И. Ерофеева аталған будда монастырының Ренаттың картасында Албан-Шибир (Шыбыл. Қазақ шежіресі бойынша Албандар Шыбыл және Сары деп екі топқа бөлінетіні белгілі – авт.) өзенінің жағасында тұрғызылғанына назар аударады. Осылайша зерттеуші бұл өзендердің атауы (Райымбек және Ұйғыр ауданы аумағындағы Сүмбе – авт.) Албан деген деген тұжырымға келген (Краткий энциклопедический словарь, 2014:364).

Аталған өзен бойында орналасқан, ғылыми әдебиеттерде Сүмбе – Лабан –Албан деп аталатын ортағасырлық қала қазіргі Ұйғыр ауданының аумағындағы ірі ортағасырлық ескерткіштердің бірі. Лабан-Албан қаласы туралы ең алғашқы мәліметтер X ғасырға жатады. Атақты араб географы әл Макдиси (әл Мукадаси) Испиджаб аймағына кіретін қалашықтар мен елді мекендер тізімінде Лабанды да атайды (Волин, 1960: 80). Бұл қала орнына зерттеу жүргізген К.М. Байпаков жазба деректерде Лабан атауымен кездесетін қаланың атауы Албан атауының сәл өзгертілген нұсқасы болуы мүмкін деп жазған (Байпаков, 1986:35). Қала, елді мекен атаулары көбінесе өздері орналасқан гидронимдердің атауымен байланысты пайда болатынын ескерсек, Албан өзені бойында бой көтерген бұл қала атауы да Албан болуы заңды. Осылайша қазіргі

кезеңдегі бірқатар ғылыми, көпшілік, анықтамалық еңбектерде орағасырлық Сүмбе қаласы деп аталып жүрген қалашықтың атауы Албан өзенінің атауына байланысты пайда болғаныны анық. Албан қаласы Ұлы жібек жолының тармағы Іле аңғары арқылы өткен кезеңде халықаралық сауда орталықтарының бірі және халықаралық сауданың маңызды бөлігі болған. Ол Солтүстік-Шығыс Жетісу аймағындағы өз заманындағы ірі қалалардың бірі ретінде танылған. Лабан (Албан) қаласы Алматы, Талғар, Екіөгіз (Эквиус), Каялык, Иланбалык қалалары тәрізді Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталықтарына айналған (Зиняков, 2020: 189).

Назгум үңгірі (Әйті үңгірі). Бұл үңгір Кетпен тауының солтүстік беткейінде 1187 м. биіктікте Пиздықта, Кетпен ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 8-7 шақырым жерде орналасқан. Бұл спелеонимнің (топонимикада үңгірлер атауына байланысты термин) Назгум деген атауы XIX ғасырдың соңына таман Шығыс Түркістанның оңтүстік-батыс аймағынан Жетісу жеріне, соның ішінде солтүстік-шығыс Жетісуға көшіп келген тараншылармен байланысты қалыптасқан. Аңыз бойынша Назгум тараншылар арасында кең тараған халық әніне негіз болған Циндерге қарсы күрескен қыз бейнесі. Халық арасында сақталған образ желісімен музыкасын Қ.Қожамиров жазған ұйғыр халқының осы аттас тұңғыш операсы 1956 жылы Қазақ академиялық опера және балет театрында қойылған. Осылайша Назгум ұйғыр халқының жадында азаттық үшін күрес қаһарманының бейнесіне айналған. Алайда, тарихи оқиғалар хронологиясы мен барысына сүйенсек Кетпен тауындағы үңгірдің шынайы Назгум оқиғасымен байланысты жоқ. Жергілікті қазақ халқы бұл үңгірді «Әйті үңгірі» деп атаған. 1964 жылы А.С. Аманжолов Кетпен тау жоталарындағы ежелгі жазулар мен петроглифтерді зерттеу мақсатында біз қарастырып отырған аудан аумағында жүргізген экспедициясы барысында ұйғырлар арасында Назгум деп аталатын бұл үңгірді жергілікті қазақтар Әйті үңгірі деп атайтынын жазып алған (Аманжолов, 1966: 93). Жергілікті информаторлар да осы ақпаратты растайды. Аудан тұрғыны, ардагер ұстаз Бейбіт Алғазиев «... Біздің ауыл Ұйсін тауының етегінде Кетпен ауылымен қоныстас орналасқан. Жаңағы айтылып отырған үңгір екі ауылдың шекарасында орын тепкен. Ол кезде біздің ауыл XXIII-партсъезд атындағы колхоздың бөлімшесі еді. Малшылардың көктеуі ауыл маңында орналасатын. Қоныс қайда десе Әйтінің үңгірінде,

қайда барасың десе Әйтінің үңгіріне барамын немесе Әйтінің үңгірінен келемін дейтін» (АДМ, 2024). Дәл осындай ақпаратты 1988 жылы Дардамты селолық кеңесінің атқарушы төрағасы болған Дәуренбеков Ноғайбек Хасенұлы жергілікті тұрғын Батырбайдан естіген әңгімесі арқылы растап, бұл үңгірдің Албан-Жарты-Қанай-Мүліктердің ата қонысы болғанын атап өтеді (АДМ, 2024). Бұл үңгір тарихи-мәдени ескерткіш болып табылады. Оның мұндай маңызы ойдан шығарылған оқиғалар емес, керісінше нақты зерттеулер шеңберінде анықталып отыр. Бүгінгі таңда бұл үңгірдің алғашқы адамдар мекені болғаны дәлелденіп отыр (Namen, 2022).

Дардамты. Өзен, тау, елді мекен атауы ретінде кездеседі. Т. Жанұзақ атауды түркі, моңғол, иран тілдерінен іздейді. Түбірі «дар немесе дара – дере» «шатқал, сай», «тау аралығы», және дам – том – томб – «жота, төбе», «тау» мағыналы сөздеріне көне түрік, моңғол тілдеріне тән +ты жалғауының жалғануы арқылы жасалған деп санайды. Атаудың топонимдік мағынасы «тау аралығындағы сай, тау етегіндегі төбе», «шоқы» дегенді білдіреді (Жанұзақ, 2010: 72 6). Дардамты өзенінің атауы 1738 жылғы Ренаттың картасында Ілеге жетпейтін өзеннің сол саласы ретінде көрсетілген (Макшеев, 1881:34). Дардамты атауының да шығу тегін ойраттық топонимге жатқызуға болады. Ойраттың «давата» сөзі «асумен (с перевалом)» деген мағына береді (Борлыкова, 2022:114). Қазіргі кезде де Дардамты тауы дегеніміз Кетпен тауының орталық бөлігі.

Дубін (Добын) ауыл атауы. Т. Жанұзақтың зерттеуінше атаудың бірінші сыңары монғолдың «дов» – «төбе», «төбешік», «добо» – «төбе», «шоқы» мәнін білдірсе, атаудың екінші сыңарындағы үн (үн, ун) – жинақтық, көптік мәнді білдіретін түрік-монғол тілдеріндегі көптік жалғау көрсеткіші. Атаудың топонимдік мағынасы «төбе, төбешігі, шоқылары көп жер» дегенді білдіреді (Жанұзақ, 2010: 756). Біздің пікірімізше Добын атауының негізгі мәні монғол-ойраттардың дубун сөзімен байланысты боуы мүмкін. Тарихи деректерде ең танымал атау Добун Мерген атақты Шыңғыс ханның арғы атасы және Алангоаның күйеуі ретінде аталады (Рашид ад Дин, 1952: 9). Дубун руы буряттардың шежіресінде кездеседі. Қазіргі буряттар шежіресі бойынша булагат, эхирит, хори, хондогар атты төрт рудан тұрады. Буряттардың шежіресінде Моңғолия мен Жоңғария аумағынан келген рулар да бар. Қазақ тілінде айтқанда кірме ру саналатын мұндай рулар әдетте шежіре дәстүрінде «асырап ал-

ған баладан», не «оң жақта отырып қалған қыздан туылған жиеннен» таратылатын анық. Қазақ шежіресінде де мұндай мысалдар жеткілікті. Сонымен буряттардың шежіре аңыздарында бізді қызықтырып отырған Булагат осындай асырап алған бала. Булагаттан-Готол. Готолдан үш ұл: Тудэ, *Тургэн*, Тутухэн. Тудэден 8 ұл таратылған. Олар – Корма, *Хабсагай*, Хандагатай (Хандагай), Маралта (Шаралта), *Бугутай (Бугутуй)*, Грегехон, Кутул, *Дубун* (Балдаев, 1970).

Сонымен біз қарастырып отырған аймақтағы Добын топонимі де этнотопоним. Добын ауылы Сарыбұлақ, Гомбы, Әбенкөл, Құлқұн, Жайылма және т.б. жер су атаулары сақталған.

Шошанай. Елді мекен және өзен атауы. Шошанай өзені Кетпен немесе Ұзынқара жотасының батыс бөлігінің солтүстік беткейіндегі бастаулардан басталып, Шонжы ауылы тұсына таман тартылып қалады. Ауданның құрметті азаматы, еңбек ардагері, зейнерткер Ыбырай Асаубаев бұл атауға байланысты мынандай мәлімет береді: «Көне көз қариялар Шошанай ауылын XVI ғасырлар тұсында Албанның Шоған руы мекендеген екен дейді. Әлі күнге дейін ауылдың бүгінгі қабірстанының тұсында «Шоған зират» деп аталатын көне қорым сақтаулы. Кейіннен барып тамалар қоныс жасаған. Ол кезде жайлауы Мыңжылқы, қыстауы Бақтықурай болыпты. Ал, «Қызылдөн» қазіргі «Шошанайдың» бұрынғы атауы. Себебі ауылға таяу үш қызыл төбе бар. Яғни бұл өңір сол кезде мекендеген албан тайпаларының көктеу, күздеуі болған. Әлмеректің тұсында Шоғандар Текес, Тегістік тарапқа көшіп, ондағы Қоңырбөріктің Тама, Пітелері Қызылдөнге ауып келген. Жаңыл атты анамыздың айтуынша, ел үркіп Қытайға қашқан мезгілде шегарадан өткен жерде қалмақтарға қарсыласады. Жөн сұраған қалмақтың жасағына «Шошанайдан» келеміз деп жауап бергенде әлгі қалмақ жігіті өкіріп жылап, «менің атам ғой Шошанай, соның атымен аталған екен ауыл. Қайсы төбенің тұсын қоныстанып едіңдер» депті өксігін баса алмай» (Асаубаев, 2024). Қазіргі кезде Шошанай атауының этимологиясына қатысты нақты деректер қолға түспеді. Сондықтан, ауызша деректерге сүйене отырып, мүмкін Шошанай қазақтың бір батырынан жеңілген қалмақ батыры болар деген болжауға болады.

Тегермен (Тиірмен). Әулиешоқының етегінде орналасқан ауыл. Бұл топоним орыс тілінің ықпалымен бұрмаланып жазылған атау. Негізінде Тиірмен немесе Диірмен ауылы деп алуы тиіс. Негізгі мағынасы диірменді беретін мұндай то-

поним бірнеше жерде кездеседі. Ең атақтысы Тянь-Шянь тау жүйелерінің Қырғызстан аумағындағы орталық бөлігінің атауы Жел Тиірмен деп аталатыны белгілі. Сондай-ақ, Жалал-абад облысы аумағында Тегермен сай ауылы бар. Ал, Өзбекстанның атақты газ кені орны да Тегермен. Сонымен бірге Тегермен топонимін іздегенде Күнгеі Алатауы Ыстықкөл бассейні маңында су диірмендері болған орысша жазылуы «Тигер-менти» деген өзен бар екенін көреміз (Горбунов, 2005: 79). Сондықтан бұл топоним шаруашылық жүргізу дәстүрімен байланысты қалыптасқан атау екені айқын. Диірмен топонимі еліміздің де әр жерінде кездеседі. Мәселен Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданында, Қарағанды облысы Бұхар жырау ауданы және т.б. жерлерде бар.

Үлкен Дихан, Кіші Дихан. Аталған топоним ауылдық округ атаулары ретінде белгілі. Үлкен Дихан ауылы бұрын Молотов болып аталып келді. Соңғы жиырма жылдар шамасында ғана жаңа атауы елдің ауызына іліне бастады Елдің ауызына іліне бастаған тауы Асаноқы (АДМ, 2024). Дикан атауы кеңестік кезеңдегі идеологиялық ықпалмен қалыптасқан атау. Дикан атауы орыс деректерінде кездеспейді. Деректерде Б.Ачинохо, М.Ачинохи деген атпен белгілі (МКЗ, 1912:24). Осы арадағы Ачинохо атауы Асаноқының бұрмаланып жазылған нұсқасы екендігін көруге болады.

Кіші Дихан немесе Кіші Асаноқы ауылының маңында мынандай топонимдер сақталған: Жамбас, Қара тораңғы, Қызыл шыңғыл, Ақ құдық, Қызыл су, Көне жайлау, Тәтті бұлақ, Үлкен Самалдық, Кіші Самалдық, Үлкен Көксай, Кіші Көксай, Ешкілік, Шоқпартас. Ал, Үлкен Дихан маңында Қызыл там, Бәйбіше тас, Көкбастау, Қыржол, Шиліөзек, Бес жүз, Нұрпеис, Тамшыма, Қарашоқы, Пияздық, Пәндісай, Талды, Аюлы сай, Шуқыт, Әпен байлаған, Жалғыз қарағай, Көлді, Қыдыр деген топонимдер бар.

Қорытынды

Микротопонимдерді, жалпы аймақтық тарих мәселелерін зерттеу жалпы отан тарихының

белгісіз беттерін айқындай түсуге үлес қосады. Әсіресе, бұл еліміздің шекаралық аймақтарының тарихында ерекше мәнге ие. Бұл бағыттағы зерттеулердің бір бөлігі топонимикалық зерттеулер арқылы қазақ халқының этноаумағының мәселелерін де көрсете аламыз.

Қарадала аймағы да тарихи-географиялық тұрғыдан алғанда күрделі үдерістердің тоғысында тұрған аймақ екендігін көреміз. Мұнда қазақ халқының, этникалық аумағының қалыптасуы, мемлекеттік шекарасы, этникалық құрылымының өзгеруі тәрізді мәселелер көрініс береді. Сондықтан, аймақтағы тарихи-табиғи үдерістерге қатысы жоқ, жасанды атауларды ауыстыру, топонимдердің қалыптасуы мен мәнін ғылыми тұрғыдан айқындау маңызды. Мәселен, аймақтың Қарадала атты тарихи-табиғи атауы халық жадында сақталып, жыр-дастандарға арқау болып халықпен бірге жасасып келе жатқандығына қарамастан кеңестік кезеңдегі таңылған жасанды атауы (Ұйғыр ауданы) сақталып келеді. Қазіргі таңда аймақ топонимикасының ғылыми тұрғыдан толық жан-жақты зерттелмеуі түрлі спекуляцияларға жол ашып, ішкі тұрақтылыққа қауіп туғызатын оқиғалардың орын алуына негіз болып отыр. Бұл бағыттағы зерттеулердің келесі сатысы жалпы Іле аймағының қазақ тарихындағы орын зерттеуге бағытталуы тиіс. Іленің оң және сол жағасын ежелден қатар жайлаған қазақ руларының тарихы, аймақтағы саяси оқиғалардағы орны, Ресей мен Цин империяларының саясаты шеңберіндегі өзгерістер тарихы жаңа зерттеулерде айқындалуы тиіс.

Ризашылық

Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру шеңберіндегі АР23488984 «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика» ғылыми жобасы бойынша дайындалды.

Мақалаға қатысты ауызша материалдарды жинау, ел тарихын түгендеуге көмек берген Шарын ауылының тұрғыны, ұстазым Серік Оразалиевке алғыс білдіремін.

Әдебиеттер

- Balée W. (1998) *Advances in historical ecology*. New York: Columbia University. 429 p.
- Cosgrove D., Daniels St. (1988) *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge University Press. 318 p.
- Namena A., Varisa A., Lindauer S., Friedrich R., Taimagambetov Zh., Iovita R. (2022). Nazugum, a new 4000 year old rockshelter site in the Ili Alatau, Tien Shan. *Archaeological Research in Asia* [электронды ресурс]. Қол жеткізу режимі: https://osf.io/preprints/socarxiv/c45ws_v1 (қараған күні: 26.07.2025)
- АДМ, 2024. – Авторлардың далалық материалдары (Алматы облысы)
- Акишев К.А., Қушаев Г.А. (1963) Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата. 320 с.
- Аманжолов А.С. (1966) Кетмен (Тянь-Шань) тауы жотасындағы кездесетін ертедегі жазулар мен петроглифтер. Известие Академии наук Казахской ССР. Серия общественная. 79-99 бб.
- Байпаков К.М. (1986) Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука. 256 с.
- Байпаков К.М. (2005) *Древние города Казахстана*. Алматы: Аруна. 316 с.
- Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. (2002) Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы. 228 с.
- Балдаев С.П. (1970) Родословные предания и легенды бурят. Ч.1. булагаты и эхириты. Улан-Удэ, 1970. 362 с.
- Бартольд В.В. (1963) Очерк истории Семиречья. Соч., Т.2. ч.1. Москва:Наука. С. 23-108.
- Борлыкова Б.Х., Меньев Б.В. (2022) К вопросу изучения ойратских гидронимов бассейна реки Или. Вопросы ономастики. Т.19.№2. С.104-126.
- Валиханов Ч. (1985) *Собрание сочинении в 5-ти томах.Т.2*. Алматы: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. 416 с.
- Валиханов, Ч. (1985а) *Собрание сочинении в 5-ти томах.Т.2*. Алматы: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. 416 с.
- Волин С. (1960) Сведения арабских источников IX-XVI вв. в долине реки Талас и смежных районов. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т.8. 1960. С. 72-92.
- Галиев В.З. (2007) Противостояние Казахского и джунгарского ханств во второй половинеXVII века. Отан тарихы. №1. С. 2-13.
- Гейбуллаев Г.А. (1986) Топонимия Азербайджана: историко-этнографическое исследование. Баку:Элм. 190 с.
- Горбунов А.П.(2005) Географические имена в горах Центральной Азии. Алматы. 112 с.
- Дәулетхан Ә. (2020) Шонжы адам аты ма әлде жер аты ма? [электронды ресурс]. Қол жеткізу режимі: <https://abai.kz/post/119152>. (Қараған күні: 25.07.2025).
- Джанузаков Т. (1982) *Очерк казахской ономастики*. Алма-Ата: Наука. 175 с.
- Дулати Мұхаммед Хайдар (2003). Тарих-и Рашиди (Хақ жолындағылар тарихы). Парсы тілінен қазақшаға аударған И. Жеменей. Алматы, 2003. 622 б.
- Ерофеева И. В.(2009) Памятники тибетского буддизма середины XVII – первой половины XVIII века в Казахстане. Новые исследования и находки. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сборник материалов научно-практической конференции. Алматы. С. 27-47
- Жанұзақ Т. (2010) *Тарихи жер-су аттарының түп-төркіні*. Алматы: Сөздік-Словарь ЖШС. 356 б.
- Жанұзақ Т. (2021) *Қазақ ономастикасы. Бестомдық. Т.1*. Алматы 399 б.
- Зиняков Н.М., Савельева Т.В. (2020) Палеоэкономика средневековых городов Илийской долины VIII-XIV вв. (по археологическим источникам). Алматы. 520 с
- Каратаев О. (2003) Кыргыз этнонимдер сөздүгі. Бишкек, 2003. 265 б.
- Кашгари М. (2005) *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы:Дайк-Прес. 1288 с.
- Кононов А.Н. (1978) Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник.1975. Москва: Наука, ГРВЛ. С.159-179.
- Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана (2014). Сост. И.В. Ерофеева. Алматы 2014. 528 с.
- Қойшыбаев Е. (1985) *Қазақстанның жер-су аттары сөздігі*. Алматы: Мектеп. 256 б.
- Макшеев Л. (1881) Карта Джунгарии, составленная шведом Ренатом во время его плена у калмыков с 1716 по 1733 год. СПб.:Тип. Императорской Академии наук. 39 с.
- Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (1969). Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Составители С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин. Алма-Ата: Наука. 651с.
- Материалы по истории киргизов и Киргизии (1973). Вып.1. Москва: Наука. 280 с.
- Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева (1912). Т.3.Джаркентский уезд. Киргизское хозяйство. Санкт-Петербург. 381 с.
- Мурзаев Э.М. (1984) Словарь народных географических терминов. Москва: Издательство. Мысль. 653 с.
- Ошан Ж. (2024) Шонжы атауы XVIII-XIX ғасырлардағы Қытайдың тарихи шығармалары мен караталарында // Әлме-рек абыз Жаншықұлы және Қарадала өңірі тарихы. Алматы. 64-75 бб.

Пищулина К.А. (1977) Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI вв. Вопросы политической и социально-экономической истории. Алма-Ата. 286 с.

Путевые дневники и записки российских чиновников и исследователей о Казахской степи XVI – середины XIX века (2012). Сборник документов и материалов. Составители И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев, И. М. Самигулин. Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылито». 758 с.

Раднабхадра. (1999) Лунный свет. История рабдхам Зая-пандиты. Перевод с ойратского Г.Н. Румянцев и А.Г. Сазыкина. СПб.176 с.

Рашид ад Дин Сборник летописей. Т.1.Книга вторая. Первод с песидского О.И. Смирновой. Москва-Ленинград:Издательство Академии Наук СССР. 320 с.

Статистика Российской империй Волости и населенные места 1893 года (1895). Вып.7. Семиреченская область. Издание центрального статического комитета Министерство внутренних дел. Санкт-Петербург. 43 с.

Шашаев Ә.Қ. (2024) Әлмерек батыр тұлғасы мен Шонжы атауының шығу тарихы // Әлмерек абыз Жаншықұлы және Қарадала өңірі тарихы. Алматы. 51-63 бб.

Юдин В.П. (2001) Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 384 с

Информанттар тізімі:

Информант 1: Бектұрсынов Ызғарбек, Шонжы ауылының тұрғыны, зейнеткер;

Информант 2: Оразалиев Серік, Шарын ауылының тұрғыны, мұғалім;

Информант 3: Алғазиев Бейбіт, Сұңқар ауылының тұрғыны, зейнеткер;

Информант 4: Дәуренбеков Ноғайбек, Шонжы ауылының тұрғыны, зейнеткер;

Информант 5: Есжан Нұрәкім, Дардамты ауылының тұрғыны, зейнеткер.

References

Balee W. (1998) Advances in historical ecology. New York: Columbia University. 429 p. (English)

Cosgrove D., Daniels St. (1988) The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments. Cambridge University Press. 318 p. (English)

Namena A., Varisa A., Lindauer S., Friedrich R., Taimagambetov Zh., Iovita R. (2022). Nazugum, a new 4000 year old rockshelter site in the Ili Alatau, Tien Shan. Archaeological Research in Asia [elektronnyy resurs]. Qol zhetkizu rezhimi: https://osf.io/preprints/socarxiv/c45ws_v1 (qaragan kыni: 26.07.2025) (English)

ADM, 2024. – Field data of the authors (Almaty region)

Akishev K.A., Kushaev G.A. (1963) Drevnyaya kultura sakov i usunej doliny reki Ili. [Ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River Valley]. Alma-Ata. 320 s. (In Russian)

Amanzholov A.S. (1966) Ketmen (Tian-Shan) tauy zhotasyndary kezdesetin ertedegi zhazular men petroglifter [Ancient inscriptions and petroglyphs found on the Ketmen (Tian-Shan) mountain range]. Izvestie Akademii nauk Kazahskoy SSR. Seriya obshchestvennaya. 79-99 bb. (In Kazakh)

Bajpakov K.M. (1986) Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazahstana i Semirechya (VI – nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of South Kazakhstan and Semirechye (VI – early XIII centuries)]. Alma-Ata: Nauka. 256 s. (In Russian)

Bajpakov K.M., 1986. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazahstana i Semirechya (VI – nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (VI – early XIII century)]. Alma-Ata: Science. 256 pp. [in Russian]

Bajpakov K.M. (2005) Drevnie goroda Kazahstana [Ancient cities of Kazakhstan]. Almaty: Aruna. 316 s. (In Russian)

Bajpakov K.M., Saveleva T.V., Chang K. (2002) Srednevekovye goroda i poseleniya Severo-Vostochnogo Zhetysu [Medieval cities and settlements of North-Eastern Zhetysu]. Almaty. 228 s. (In Russian)

Baldaev S.P. (1970) Rodoslovyne predaniya i legendy buryat. Ch.1. bulagaty i ehirity [Genealogical lore and legends bubble. Ch.1. bulagates and ehirites]. Ulan-Ude, 1970. 362 s. (In Russian)

Bartold V.V. (1963) Ocherk istorii Semirechya [Essay on the history of the Seven Languages]. Soch., T.2. ch.1. Moskva:Nauka. S. 23-108. (In Russian)

Borlykova B.H., Menyayev B.V. (2022) K voprosu izucheniya ojratskih gidronimov bassejna reki Ili. [On the study of the Oirats hydronyms of the Ili River basin] Voprosy onomastiki. T.19.№2. S.104-126. (In Russian)

Valihanov Ch. (1985) Sobranie sochineni v 5-ti tomah [Collection of essays in 5 volumes].T.2. Almaty: Glavnaya redakciya Kazahskoy Sovetskoy enciklopedii, 1985. 416 s. (In Russian)

Valihanov, Ch. (1985a) Sobranie sochineni v 5-ti tomah [Collection of essays in 5 volumes].T.3. Almaty: Glavnaya redakciya Kazahskoy Sovetskoy enciklopedii, 1985. 416 s. (In Russian)

Volin S. (1960) Svedeniya arabskih istochnikov IX-XVI vv. v doline reki Talas i smezhennyh rajonov [Information from Arabic sources of the 9th-16th centuries. in the valley of the Talas River and adjacent areas]. Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii AN Kazahskoy SSR. T.8. 1960. S. 72-92. (In Russian)

Galiev V.Z. (2007) Protivostoyanie Kazahskogo i dzhungarskogo hanstv vo vtoroj polovine XVII veka [The confrontation between the Kazakh and Dzungar khanates in the second half of the 17th century]. Otan tarihy. №1. S. 2-13. (In Russian)

Gejbullaev G.A. (1986) Toponimiya Azerbajdzhana: istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Toponymy of Azerbaijan: historical and ethnographic study]. Baku:Elm. 190 s. (In Russian)

Gorbunov A.P.(2005) Gegraficheskie imena v gorah Centarlnoj Azii [Geographical names in the mountains of Central Asia]. Almaty. 112 s. (In Russian)

- Daulethan A. (2020) Shonzhy adam aty ma ǵalde zher aty ma? [Is Shonjhi a person's name or a place name?] [elektrondy resurs]. K ol zhetkizu rezhimi: <https://abai.kz/post/119152>. (Qaragan kyni: 25.07.2025). (In Kazakh)
- Dzhanuzakov T. (1982) Ocherk kazahskoj onomastiki [Essay on Kazakh onomastics]. Alma-Ata: Nauka. 175 s. (In Russian)
- Dulati Muhammed Hajdar (2003). Tarih-i Rashidi (Ha  zholyndarylar tarihy) [Tarikh-i Rashidi (History of the Righteous)]. Parsy tilinen kazakhshara audarran I. Zhemenej. Almaty, 2003. 622 b. (In Kazakh)
- Erofeeva I. V. (2009) Pamyatniki tibetskogo buddizma serediny XVII – pervoj poloviny XVIII veka v Kazahstane [Pamyatniki tibetskogo buddizma serediny XVII – pervoj poloviny XVIII veka v Kazahstane]. Novye issledovaniya i nahodki. Nauchnye chteniya pamyati N.E. Masanova. Sbornik materialov nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty. S. 27-47. (In Russian)
- Zhanyzaq T. (2010) Tarihi zher-su attarynyn  yp-t rkini [The origin of historical place names]. Almaty: S zdik-Slovar ZhShS. 356 b. (In Kazakh)
- Zhanyzaq T. (2021) Qazaq onomstikasy [Kazakh onomastics]. Bestomdyk. T.1. Almaty. 399 b.
- Zinyakov N.M., Saveleva T.V. (2020) Paleoekonomika srednevekovykh gorodov Ilijskoj doliny VIII-XIV vv. (po arheologicheskim istochnikam) [Paleoeconomics of the medieval cities of the Ili Valley in the 8th-14th centuries (based on archaeological sources)]. Almaty. 520 s. (In Russian)
- Karataev O. (2003) Kyrgyz etnonimder s zdygi [Dictionary of Kyrgyz ethnonyms]. Bishkek, 2003. 265 b. (In Kyrgyz)
- Kashgari M. (2005) Divan Lugat at-Turk [Divan Lugat at-Turk]. Perevod, predislovie i kommentarii 3.-A. M. Auezovoj. Indeks sostavleny R. Ermersom. Almaty:Dajk-Pres. 1288 s. (In Russian)
- Kononov A.N. (1978) Semantika cvetooboznachenij v tyurkskih yazykah [Semantics of color designations in Turkic languages]. Tyurkologicheskij sbornik.1975. Moskva: Nauka, GRVL. S.159-179. (In Russian)
- Kratkij enciklopedicheskij slovar istoricheskikh toponimov Kazahstana (2014) [Brief Encyclopedic Dictionary of Historical Toponyms of Kazakhstan]. Sost. I.V. Erofeeva. Almaty 2014. 528 s. (In Russian)
- Kojshybaev E. (1985) Qazaqstannyn zher-su attary s zdigi [Dictionary of place names of Kazakhstan]. Almaty: Mektep. 256 b. (In Kazakh)
- Maksheev L. (1881) Karta Dzhungarii, sostavlenneya shvedom Renatom vo vremya ego plena u kalmykov s 1716 po 1733 god [Map of Dzungaria, compiled by the Swede Renat during his captivity among the Kalmyks from 1716 to 1733]. SPb.:Tip. Imperatorskoj Akademii nauk. 39 s. (In Russian)
- Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (1969) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries]. Izvlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij // Sostoviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, V.P. Yudin. Alma-Ata: Nauka. 651s. (In Russian)
- Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii (1973) [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan]. Vyp.1. Moskva: Nauka. 280 s. (In Russian)
- Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo hozyajstva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti, sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rumyanseva (1912) [Materials on the survey of native and Russian old-timers' economy and land use in the Semirechye region, collected and developed under the supervision of P.P. Rumyantsev]. T.3.Dzharkentskij uezd. Kirgizskoe hozyajstvo. Sankt-Peterburg. 381 s. (In Russian)
- Murzaev E.M. (1984) Slovar narodnykh geograficheskikh terminov [Dictionary of popular geographical terms]. Moskva: Izdatelstvo. Mysl. 653 s. (In Russian)
- Oshan Zh. (2024) Shonzhy atay XVIII-XIX gasyrlardagy Kytajdyn tarihi shygarmalary men karatalarynda [The name Shunzhi appears in Chinese historical works and chronicles of the 18th and 19th centuries.] //  lmerek abyzy Zhanshyqyly zh ne Qaradala  niri tarihy. Almaty. 64-75 bb. (In Kazakh)
- Pishulina K.A. (1977) Yugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine HIY – nachale HYI vv. Voprosy politicheskoy i socialno-ekonomicheskoy istorii [South-Eastern Kazakhstan in the middle of the 14th – beginning of the 16th centuries. Issues of political and socio-economic history]. Alma-Ata. 286 s. (In Russian)
- Putevye dnevniki i zapiski rossijskih chinovnikov i issledovatelej o Kazahskoj stepi XVI – serediny XIX veka (2012) [Travel diaries and notes of Russian officials and researchers about the Kazakh steppe of the 16th – mid-19th centuries]. Sbornik dokumenov i materialov. Sostoviteli: I. V. Erofeeva, B. T. Zhanaev, I. M. Samigulin. Astana: TOO «Obshestvo invalidov – Chernobyeto». 758 s. (In Russian)
- Radnabhadra. (1999) Lunnyj svet. Istoriya rabdzhama Zaya-pandity [Moonlight: The Story of Rabjam Zaya Pandita]. Perevod s ojratskogo G.N. Rumyanseva i A.G. Sazykina. Spb.176 s. (In Russian)
- Rashid ad Din Sbornik letopisej [Collection of Chronicles]. T.1.Kniga vtoraya. Pervod s pesidskogo O.I. Smirnovoj. Moskva-Leningrad:Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. 320 s. (In Russian)
- Statistika Rossijskoj imperij Volosti i naselennyye mesta 1893 goda (1895) [Statistics of the Russian Empire Volosts and Populated Areas 1893]. Vyp.7. Semirchenskaya oblast. Izdanie centralnogo staticheskogo komiteta Ministerstvo vnutrennih del. Sankt-Peterburg. 43 s. (In Russian)
- Shashaev  . . (2024)  lmerek batyr tylgasy men Shonzhy ataynyn shygu tarihy [The story of the hero Almere  and the origin of the name Shonjy]//  lmerek abyzy Zhanshyqyly zh ne Qaradala  niri tarihy. Almaty. 51-63 bb. (In Kazakh)
- Yudin V.P. (2001) Centralnaya Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the 14th-18th centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Dajk-Press, 2001. 384 s. (In Russian)

List of informants:

Informant 1: Bektursynov Yzgarbek, resident of Shonzhy village, retired;
Informant 2: Orazaliyev Serik, resident of Sharyn village, teacher;
Informant 3: Algaziev Beibut, resident of Sunkar village, retired;
Informant 4: Daurenbekov Nogaybek, resident of Shonzhy village, retired;
Informant 5: Yeszhan Nurakim, resident of Dardamty village, retired.

Автор туралы мәлімет:

Ногайбаева Меңдігүл Сағатқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атынағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: nmskaz1129@gmail.com)

Information about the author:

Nogaibayeva Mendigul Sagatovna – candidate of Historical Sciences, Associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, (Astana, Kazakhstan, e-mail: nmskaz1129@gmail.com)

Сведения об авторе:

Ногайбаева Мендигүл Сағатовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: nmskaz1129@gmail.com).

Келіп түсті: 11.08.2025

Қабылданды: 28.08.2025